

INNLEIING

Å skrive litteraturhistorisk om norsk og nordisk balladedikting har aldri vore enkelt. Hovudgrunnen er at det finst svært få skriftlege kjelder frå den eldste tida, mellomalderen og renessansen, noko som lett kan freiste forskaren til å våge seg ut på altfor tynn is. Kjeldemangelen har truleg igjen ført til at mange forskarar har nøgd seg med å skrive om enkeltballadar, utan å ta særleg omsyn til heile sjangeren. At den mest omdiskuterte norske balladen, «Draumkvedet» (TSB B 31), er blitt plassert litteraturhistorisk både som ein tekst frå høg mellomalderen, renessansen og 1700-talet, er illustrerende for ei slik tilnærming. Eit vidt (og mest mogleg opent) blick er likevel nødvendig, bl.a. fordi balladar «låner» av kvarandre. Motiv, scener og form-lar blir brukte parallelt i ulike viser. Balladediktinga låner dessutan frå andre kjelder, skriftlege og munnlege, og slike kjelder er det derfor viktig å finne ut av.

Balladespråket er eit kapittel for seg. Dessverre er det slik at språket i tradisjonsballadeoppskrifter ikkje er så lett tilgjengeleg for moderne lesarar. Men nøkkelen til rett forståing av teksten ligg alltid her, i språket. Dette vil seia at språkleg normaliserte tekstar ikkje alltid kan nyttast, jamvel om dei gjer god nytte i nokre samanhengar. I denne boka gjer eg bruk av både unormaliserte og normaliserte tekstar, alt etter formålet. Ei viktig side ved balladespråket er elles at den unormaliserte teksten, tradisjonsoppskrifta – om den er frå 1800-talet eller frå eldre kjelder – i prinsippet er ein *munneleg tekst*, ein *songtekst*, fest til papiret på eitt eller anna tidspunkt. Den munnlege teksten opnar for innsikter både av litteraturhistorisk og tematisk art.

Denne boka er ei essaysamling om den norske balladen. Tittelen «Harpe og Sverd» assosierer til dei to sentrale problemløysarane i balladediktinga. Sverdet gjer kort prosess med fienden, og kan svingast både av mannlege og kvinnelege heltar. Enkelte sverd lever så å seia sine eigne liv, som «Hem-narsverdet» (TSB E 48). Andre sverd er utstyrt med eigne namn, som den store helten Rolands *Dvergedolg* (dvergefienden) i «Roland og Magnus kongen» (TSB E 29). Sverdet symboliserer i større grad enn andre våpen

fridom, styrke, kraft. Harpa kan vera eit like kraftfullt våpen som sverdet, og i endå større grad fylt av magisk energi. Dette ser vi bl.a. i balladar som «Horpa» (TSB A 38), «Villemann og Magnhild» (TSB A 50), «Jomfrua spelar harpe» (TSB D 115) og «Harpespelaren» (TSB D 409).

I essaysamlinga drøfter eg nokre av det vi kan kalle dei norske balladeklassikarane, slike som «Bendik og Årolilja» (TSB D 432), «Åsmund Frægdegjæva» (TSB E 145) og «Olav og Kari» (TSB D 367) – men eg kjem også inn på mindre kjende viser. Dei er ofte like interessante, kanskje på andre måtar. Dessutan skriv eg ikkje så lite om viser frå andre nordiske land. Grunnen til det er enkel, dei norske balladane er del av ein større nordisk sjanger, og mange norske balladar har parallellar i andre nordiske land.

Sidan dei åtte essaya handlar om forskjellige og til dels nokså ulike emne, vekslar den metodiske tilnærminga noko frå essay til essay. Til grunn for alle essay ligg likevel ei nyhistorisk forståing av den konkrete balladeteksten, som uttrykk for ein større heilskap. Berre til ein viss grad er den enkelte teksten eineståande. Den står i forhold til andre variantar av same ballade, til songarens repertoar, til andre balladesongarars repertoar, til balladehistoria i vid forstand. Balladeteksten knyter seg intertekstuelt til samfunnet, til kulturelle, økonomiske og andre grunnleggjande tilhøve, og speglar i større og mindre grad desse. Eg gjer elles bruk av litterære, språklege og folkloristiske synsmåtar og kjem tilbake til konkrete teoretiske innfallsvinklar etter kvart som eg har bruk for dei.

I essayet «Frå Tristrams saga til «Bendik og Årolilja» – den norske balladen gjennom tid og rom» diskuterer eg nokre viktige litteraturhistoriske linjer med vekt på det norske balladestoffet. Når eg brukar relativt stor plass på den romantiske og dramatiske sagaen om kjærleiksparet Tristram og Isond (Tristan og Isolde), omsett til norrønt i 1226, er det ikkje berre fordi det er eit sentralt verk i europeisk og norsk litteraturhistorie, men også fordi stoff og stil frå denne sagaen lever vidare i balladediktinga, deriblant i «Bendik og Årolilja» og mange andre viser, ikkje minst riddarballadar. Dei såkalla Eufemiavisene spelar elles ei viktig rolle i framstillinga mi. Desse svenskspråklege versforteljningane vart til ved det norske hoffet kring 1300, etter initiativ av den norske dronninga Eufemia, gift med Håkon V Magnusson. I dei tre Eufemiavisene ser vi for første gong i skrift dei viktige

«byggjesteinane» i balladen, *formlane*, av same slag som dei balladesongarane brukte på 1800-talet.

Apropos songarar – utan dei, og innsamlarane – ville vi ikkje visst stort om den norske balladen. I essayet om balladesongarane og balladeinnsamlinga på 1800-talet gjev eg ein presentasjon av nokre representantar for denne store og mangslungne gruppa. Eg trekker bl.a. fram ei av visene til den tradisjonskunnige og språkleg medvitne Mo-songaren Hæge Olsdotter Årmote (1787–1860). Ho var ein av Sophus Bugges fremste songarar, og han trykte heile ni av tekstane hennar i *Gamle norske Folkeviser* (1858). Slekts- og familietradisjonen spela ei svært viktig rolle for at balladediktinga kunne overleva så lenge som den gjorde. Men det var også avgjerande at det fanst mange songarar, ikkje berre med tradisjonskunnskap, men med kunstnargivnad. Slik balladestoffet har kome til oss, dominerer Telemarkstradisjonen. Men det har også funnest, og fanst på 1800-talet, ein levande balladetradisjon over heile landet.

Kjempe- og trollballadane er ei av dei visegruppene som har interessert fleire norske balladeforskarar. Ein grunn til denne interessa er truleg at desse balladane byggjer på vestnordiske sagaer av ymse slag, og dermed har særskild litteraturhistorisk interesse, dei fører vidare den norrøne arven. Dei beste kjempe- og trollballadane kan kanskje kallast spennande folkelege helteskildringar, til dels på høgt nivå, der mellomaldermentalitet klart kjem til uttrykk. Essayet om troll og vondskapens makt handlar om nokre av desse visene, ikkje minst om balladeheltane, som med fysisk styrke, smarte knep og intellektuell nyfikkne vinn over motstandarane sine. Både kvinner og menn opptrer i helterollene i slike viser, dei førstnemnde er i slekt med sterke sagakvinner.

Essayet om visesamlingane til dei danske utgjevarane Anders Sørensen Vedel og Peder Syv handlar om tilhøvet mellom norsk og dansk i balladediktinga. Eg drøfter bl.a. den sterke påverknaden danske visetekstar i Vedels og Syvs visebøker hadde på norsk munnleg tradisjon, i dansketida og endå lenger, utover på 1800-talet. Ikkje minst spela Syvs svært populære Tohundrevisebok (1695) ei viktig rolle, ikkje berre som visebok i streng tyding, men også som lesetrening og underholdningslektyre. Skillingstrykk med utgangspunkt i desse bøkene fekk vid spreiding. Eg diskuterer dessutan den eldre norske visetradisjonen som er til stades under overflata i danske

renessansevisetekstar. Denne problemstillinga har vore lite påakta, men er viktig med tanke på nordisk språk- og litteraturhistorie.

I munnleg dikting, tradisjonsdikting, gjeld andre reglar for skildring av identitet og personlegdom enn i skriftlitteraturen. Framstillinga må i munnleg dikting særskilt kvile på ei dramatisk ytre handling kombinert med relativt faste formeluttrykk. Ei ikkje uvanleg oppfatning er derfor at balladen lett blir stereotyp og føreseieleg. Men dette treng ikkje vera tilfelle, noko eg drøfter i essayet om identitet og balladedikting. Balladediktaren og tradisjonen kan bl.a. la aktørane opptre i forskjellige roller i ein og same tekst – forkledde eller omskapte – slik at nye sider ved personlegdomen kjem fram. I andre tilfelle gjer balladediktaren bruk av meir enn *ein* handlingsstad. I tillegg til det jordisk-realistiske utgangspunktet finst det fantasiland i det fjerne, underjordiske makters tilhaldsstad, himmel, helvete. Slike grep opnar for ei djupare og meir variert framstilling av identitet og personlegdom hos balladeaktørane.

I dei naturmytiske balladane har vi svært ofte å gjera med minst to forskjellige handlingsstader. For det første den kjende verda, garden, grenda der folk lever – og i tydeleg kontrast til det heimlege: skogen, fjellet, sjøen, vatnet, elva. Her held naturmaktene til, bergekongen, huldra, nøkken. Med maktbruk og utspekulerte knep freistar naturmaktene menneska, og lokkar dei til seg. I essayet om menneske og makter i naturmytiske balladar drøfter eg bl.a. den psykiske påkjenninga menneske blir utsette for når dei kryssar grensa til naturmaktenes rike. Opplysningar som balladesamlarane skreiv ned, tyder vidare på at songarane på 1800-talet var overtydde om at det fanst underjordiske makter i naturen. Det er denne seiglivva folketrua som er grunnlaget for balladediktinga om naturmaktene.

Enkelte balladar er lite kjende og har alltid vore det. Andre har liksom aldri kome til sin rett, aldri kome med i det gode selskap. Dette kan det vera fleire årsaker til, kanskje så enkle som at berre eit fåtal songarar i oppskrivingsperioden interesserte seg for slike viser, eller at dei hadde ei ytre form som ikkje var i samsvar med krav som tidlege utgjevarar stilte. Særleg har skjemteballadane kome skeivt ut. I kapittelet om skjemteballaden og den komisk-satiriske tradisjonen trekker eg fram nokre av dei beste norske skjemteballadane, og eg drøfter dei med utgangspunkt i teoretiske tilnærmingar til komikk og latter. Som dei andre balladane har skjemtevisene røter

tilbake til mellomalderen, vi finn såleis parallellar hos Geoffrey Chaucer og Giovanni Boccaccio. Den allegoriske dyre- og fugleskjemtevisa «Ramnebryllaupet i Kråkelund» (TSB F 68) er den første norske mellomalderballaden som vart trykt (1647).

I siste del av 1700-talet under førromantikken vart dei gamle folkevisene, tradisjonsballadane, gjenoppdaga av eit nytt litterært publikum. Det vart i mange land dikta ei mengd viser som formelt og emnemessig bygde på tradisjonsballaden. I litteraturhistoriene blir gjerne denne nye versdiktinga kalla kunstballadedikting. Det siste essayet i boka handlar om eit utval kunstballadar frå førromantikken og fram til 1860-åra. Eit hovudtema i kunstballadediktinga vart gjengangar-, undergangs- og fortapingsproblematikk, slik sett nært knytt til det naturmytiske stoffet. Goethes velkjende dikt «Der Erlkönig» byggjer såleis på ein dansk tekst av Olav Liljekrans-typen, i Peder Syvs visebok. Dikttrarar som tyske Gottfried August Bürger og engelske Matthew Gregory Lewis stilte seg friare til tradisjonen og skapte ein eigen slags «skillingsviseaktig» sjanger med dei skrekkromantiske visene sine. Av norske dikttrarar som eg drøfter i boka, nemner eg her Edvard Storm, som med «Zinklars Vise» (1782) truleg skreiv den første norske kunstballaden, og Welhaven med sine mange klassiske nasjonale balladar.

Etter dei åtte essaya følgjer bl.a. eit tittelregister over dei norske mellomalderballadane, ordna i dei tradisjonelle gruppene: naturmytiske balladar (A), legendeballadar (B), historiske balladar (C), riddarballadar (D), kjempe- og trollballadar (E), skjemteballadar (F). Eg har brukt dei same visetitlane som dei som står i *Norske Mellomalderballadar* (NMB) – den vitskaplege, digitale utgåva av norske mellomalderballadar (2016). Balladetitlane er oppførte med såkalla TSB-nummer, basert på Jonsson, Solheim & Danielson: *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* (1978) – som viser kva for gruppe den enkelte balladen sorterer under, og kva for nummer i rekka den har. I dei åtte essaya refererer eg til balladane eg trekker fram og diskuterer, med TSB-tilvisning, slik eg har gjort ovanfor.

Eg går ikkje nærmare inn på dei formelle sidene ved balladesjangeren, men viser til den norske vitskaplege balladeutgåva, bandet med fagartiklar og tittelregister, på nettstaden bokselskap.no, ev. til innleiinga i antologien min *Norske Folkeviser. Våre beste balladar* (2003). Nokre av dei tekstane eg trekker fram og analyserer, er henta frå denne boka. Dette er autentiske

tradisjonstekstar, men med normalisert rettskriving. Enkelte tekstar eller tekstutdrag er henta frå Landstads *Norske Folkeviser* (1853) og Bugges *Gamle norske Folkeviser* (1858), og sjølvsagt frå den norske vitskaplege balladeutgåva. I nokre høve viser eg til og diskuterer tekstutdrag frå dei andre nordiske balladeutgåvene: *Danmarks gamle Folkeviser* (DgF), *Sveriges Medeltida Ballader* (SMB), *Corpus Carminum Færoensium. Føroya kvæði* (CCF), *Íslenzk fornkvæði. Islandske folkeviser* (IFkv).